

ОЛЬГА ГОРБАТЮК

Київський університет імені Бориса Грінченка

Зборівський договір як “дипломатичний” крок Богдана Хмельницького 7-8 (17-18) серпня 1649 року у відображенні в українській історіографії

Ключові слова:

Зборівський договір, Кримський, Ханат, Військо Запорозьке, українська історіографія

Метою нашого дослідження є спроба показати “дипломатичні” кроки гетьмана Війська Запорізького Богдана Хмельницького під час заключення Зборівського договору, розкрити “дипломатичні” переговори в так званому замкнутому “трикутнику”, а також проаналізувати значення Зборівського договору в українській історіографії, як саме дослідники трактували значення цієї угоди і з'ясувати яке місце займає цей акт в сучасних концепціях історії України.

Слід зазначити, що “дипломатичних відносин”¹ між Богданом Хмельницьким та Річчю Посполитою як таких не було у цей час, адже що ж вважати дипломатією, насамперед це здійснення міжнародних відносин шляхом переговорів; сукупність засобів, що їх використовують посланці й посланники з метою забезпечення переговорного процесу, тобто рівність сил, котрі ж в жодному разі не були у підданстві (слід пам'ятати як саме гетьман підписувався у листах – Bohdan Chmielnicki, Hetman z Wojskim J. K. M. Zaporoskim – Богдан Хмельницький, гетьман Його Королівської Милості Війська Запорозького).

Отже, сторонами переговорів були: Богдан Хмельницький, Кримський Ханат та Річ Посполита, яка мала вплив як і на татар так і на козаків, а татари у свою чергу прагнули збереження балансу сил.

Якщо брати до уваги українську історіографію, то вона поділяється на дослідників XIX – пер. пол. XX ст. представників народницької концепції історії, насамперед слід виділити школу Володимира Антоновича, до якої належали такі відомі історики: Дмитро Багалій, Никандр Молчановський, Дмитро Дорошенко, Олександр Оглоблин, Михайло Грушевський, який згодом створив власну наукову школу, на чолі з Іваном Крип'якевичем та історики: Мирон Кордуба, Василь Гарасимчук, Микола Чубатий, Іван Джиджора, Сучасна українська історіографія представлена такими істориками, як Тарас Чухліб, Іван

¹ Дипломатичні відносини – основна форма підтримки офіційних стосунків між державами відповідно до норм міжнародного права і практики міжнародного спілкування.

Стороженко, Наталія Яковенко, а також Валерій Смолій та Валерій Степанков, які є авторами концепції національно-визвольної революції.

Зборівський договір це угода Війська Запорізького з Річчю Посполитою, укладена 8 (18) серпня 1649 р.² після облоги Збаража і Зборівської битви (сучасна Тернопільська обл.) в період боротьби козаків за утвердження своїх вольностей кампанії 1649 р. Дізнавшись про відновлення королем воєнних дій, Б. Хмельницький 31 травня (9 червня) вирушив з Чигирина назустріч війську Речі Посполитої. 30 червня (10 липня) козацькі полки і татарські зағони нанесли йому удар, а на початку липня розпочалася облога польського табору, який знаходився в Збаражі (сучасна Тернопільська обл.).

Найбільшою невдачею для війська Речі Посполитої і короля в цій кампанії 1649 р. стала облога Збаража і Зборівська битва. На початку серпня козацьке військо зайняло позиції під м. Зборів (80 км на захід від Збаража). Зборів стоїть там, де річка Стрипа, що тече з півночі на південь, виходить із вузького озера в низьку та багнисту долину. Під час дощів ця місцевість ставала непрохідною. В трясовині тонули вози, воли й люди. Поодинокі стежки, якими вдавалось пройти через це море грязюки, були відомі тільки небагатьом місцевим жителям.³

Хмельницький украв своє військо в діброві і глибоких ярах на лівому березі Стрипи, де й розташувалися татари. Майже одночасно до Зборова підійшло королівське військо, яке зупинилося на правому березі річки у селі Млинівці. Король віддав розпорядження почати переправу, розраховуючи потім через Зборов і Озерну йти далі на Тернопіль.

Почати переправу вони змогли лише 5 серпня. Коли велика частина польського війська – піхота, наймані частини і обоз вже переправилися на лівий берег, не підозрюючи про близькість козаків і татар, зборівські міщани подали козакам умовний сигнал: у місті задзвонили у всі дзвони. Абсолютно несподівано для себе поляки побачили козацьку і татарську кінноту, що стрімко насувалася на них двома величезними лавами і завдала нищівного удару польському війську, яке знаходилось в Збаражі (сучасна тернопільська обл.).

Наступний день повинен був остаточно визначити долю польського війська. Тоді коронний канцлер Єжи Осолінський вирішив за всяку ціну переманити хана на свою сторону, відколоти татар від козаків. “Єдиний засіб порятунку, - заявив він, - відлучити татар від козаків” і як зазначає Дмитро Дорошенко⁴, що в найкритичніший момент коронному канцлерові Осолінському, який перебував у таборі короля, вдалося нав’язати зносини з ханом Іслам-Гіресем і щедрими подарунками та обіцянками схилити його на бік миру. Хмельницький був оголошений поза законом, а за його голову призначена нагорода в 10 тисяч злотих. У своєму універсалові, зверненому до українського селянства, король закликав його зректись від Б. Хмельницького і козаків, обіцяючи всім прощення і милості⁵.

7(17) серпня воєнні дії під Зборовим припинилися. Хмельницький безперечно добре знав, що господарем становища під час цих перемовин був не

² Тут і далі датування подаються за двома стилями, що є традиційним для виствітлення цих подій в українській історіографії.

³ Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 150.

⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.253.

⁵ Голобуцький В.А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1962. –С. 202.

він, а татарський хан. Політика хана була спрямована на послаблення обох сторін, що воювали⁶.

Як вдало відзначають у своїх дослідженнях Володимир Голобуцький⁷ та Іван Крип'якевич,⁸ що в таких скрутних умовах неможливо було вести війну далі, Хмельницький мусив розпочати переговори з Яном Казимиром та іти на умови, які не відповідали його справжнім намірам.

Сучасні дослідники, автори концепції національно-визвольної революції Валерій Смолій і Валерій Степанков,⁹ дотримуються думки, що Кримський Ханат добре усвідомлював, що поява на північних кордонах Ханства сильної держави означатиме крах традиційної політики Кримського Ханату й покладатиме край найбільшому джерелу поживи – грабунку козацької території земель і торгівлі ясиром. Отож Іслам-Гірей вирішив проводити політику збереження “рівноваги сил” у боротьбі Б. Хмельницького з Річчю Посполитою, що, по-перше, обіцяло в перспективі їх взаємне виснаження, ханові продовжувати традиційну політику пограбуванням українських земель; по-друге, дозволяло, граючи на суперечностях між ними, контролювати деякі сторони їх зовнішньополітичної діяльності; по-третє, відкривало шлях до реалізації заповітних планів розширення територіальних меж Ханства за рахунок прилучення земель Нижнього Поволжя, терени сучасного Татарстану, Марі Ел, Чувашії, Мордовії, частини Удмуртії і Башкортостану.

Привертає увагу той факт, що король свідомо обрав хана (іноземного володаря) головним суб'єктом переговорів, пов'язавши вирішення української проблеми з характером домовленості з Кримським Ханатом. Бо він був рівною стороною у цих розмовах з королем, що не можна сказати про Б. Хмельницького.

Зовсім іншої точки зору дотримується Іван Стороженко¹⁰, вважаючи, що зранку 15 (25) серпня 1649 р., прибувши у район битви і пересвідчившись, що вона відбувається відповідно до задуму і “розгром польського війська невідворотний”¹¹, Б. Хмельницький йде на шлях переговорів, написавши листа з викладенням причин, що спонукали його взятися до зброї, а також із запевненнями королеві вірно служити. Зокрема у листі йдеться:

"Отже, не вірячи тому, що ти невільник в Речі Посполитій, я буду триматися того пана, який мене ласкаво з божої ласки держить в своїй опіці. Затим з покірною службою мою до ніг величності В. К. М. покірно припадаю”¹².

Король прийняв пропозицію Б. Хмельницького, але дав йому зрозуміти, що як коронований володар він не може вести віч-на-віч переговори зі своїм підданим, не принизивши цим кроком державу, і запропонував це здійснити через посередництво Кримського Хана: "А ми до милості тебе

⁶ Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С.131.

⁷ Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 150.

⁸ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. –С. 104.

⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.58.

¹⁰ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. –С.230.

¹¹ Там само. – С.230.

¹² Крип'якевич І.П., Бутич І.І. Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. – К., 1961. – С.124.

допустимо і зробимо те, про що за тебе нас буде просити наш брат, цар кримський”¹³.

При цьому він у листі, у загальній формі, виклав умови переговорів і укладення угоди. Існує думка, що Б. Хмельницький погодився на таке дипломатичне вирішення переговорів (через хана), не виключено, що він і сам підказав цей шлях. І вже наступного дня, 16 серпня, зав'язалося листування (маємо листи)¹⁴ між польським королем і Кримським Ханом, а також переговори про укладання Зборівського договору. Є всі підстави вважати, що хан наполягав на продовженні битви, щоб “мати потім можливість диктувати польському королю умови укладання мирного договору”¹⁵. Як показали подальший розвиток подій, ця мета була ним, Ханом, досягнута. Крім домовленостей між ханом та королем на користь Криму, Ян Казимир погодився на утворення козацької автономії у складі Речі Посполитої.

За висновками В'ячеслава Липинського, Б. Хмельницький, враховуючи зовнішні і внутрішні реалії, протягом 1648-1652 рр. стояв на позиціях автономізму, тобто прагнув створити українську козацьку державу у складі Речі Посполитої на засадах федерації (конфедерації) як першого етапу на шляху до незалежності козацької республіки. При цьому було очевидним, що польська шляхта із-за перспективи втрати маєтностей на Україні не допустить утворення козацької автономії. У зв'язку з цим він вважав, що запорожцям утворення та існування української держави у складі Польщі могла бути міцна влада польського короля. На цьому ґрунті “Б. Хмельницький відокремлював короля від польської шляхти, вбачаючи в ньому гаранта справедливості, дотримання права, закону”¹⁶.

Переговори відбувалися прямо в полі. Богдан Хмельницький і його оточення виробило проект супліки (прохання), що складався з 18 пунктів, який був поданий королю і в процесі переговорів прийнятий його представниками. Від Війська Запорозького переговори вели сам Б. Хмельницький разом з Іваном Виговським і генеральною старшиною, а від Речі Посполитої – Єжи Оссолінський – коронний канцлер, Януш Радзивілл – канцлер Великого князівства Литовського, князь Домінік Заславський, Адам Кисіль постійний представник короля на переговорах з козаками та ін.

Король користувався посередництвом Кримського Хана. Іслам-Гірей на словах ніби заступався за Військо Запорозьке, а на ділі стримував гетьмана і старшину, не даючи їм можливості ставити оптимальні вимоги для Хмельницького. Тому вимоги Війська Запорозького були неповними і не розкриті до кінця за своїм характером.

Козацькі вимоги були викладені в документі під назвою «Пункти про потреби Війська Запорозького до його кор. мості, нашого милостивого пана».

Зупинимось детальніше на основних на нашу думку положеннях даного документу. Так у другому пункті накреслено межі того простору, яке козаки уявляли як “вже свою” територію: «...mianowicia poczawszy od Dniestru, Byrliniec, Bar, po Konstantynow Stary, po Slucz I za Slucz, wpada w Prypec, po Dnipro, a od Dnipru, od Lubacza poczawszy do Starodembu, az do granicy moskiewskiej, z Trubeckim»¹⁷ (почавши від Дністра, Бирлинців, Бору, по

¹³ Барабой А.З., Бутич И.Л., Компан Е.С., Катренко А.Н. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1954. – С.282.

¹⁴ Там само. – С.277.

¹⁵ Там само. – С.277.

¹⁶ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – С.230.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. – К., 1961. – С.128

Константинів Старий, по Случ і за Случ...впадає Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любеча почавши, до Стародуба, аж до московської границі, з Трубецьком).

Щодо 4 пункту, то зазначалось, що «metropolita kijowski od patriarchy konstantynopolskiego wedlug zwyczaju starozytnego poswiecenie brac i do niego wiecznymi czasy z duchowienstwem ruskim nalezec powinien bedzie»¹⁸ (Київський митрополит повинен буде за давнім звичаєм брати висвячення від константинопольського патріарха й належати до нього на вічні часи з руським духовенством).

У цьому документі Хмельницький виступав як захисник православ'я на території всієї Речі Посполитої, про що зазначено в пункті 7 «cerkiew ruska w Krakowie, w Warszawie, w Lublinie I po inszych miastach, nie wujmujac tych, ktore i przedtym byly, byc ma»¹⁹ (церкви руські в Кракові, у Варшаві, в Любліні і в інших міста, не включаючи тих, що й попередньо були, мають бути).

Відповідно до Зборівського договору від 8(18) серпня 1649 р. між Богданом Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром “козацька автономія”²⁰ охоплювала територію тодішнього Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводства.

Це був один з найсуттєвіших документів з періоду повстання Хмельницького, бо в ньому найповніше викладено політичну програму гетьмана, адже було передано Пункти вимог Війська Запорізького до короля, після яких ним була видана Декларація ласки.

У преамбулі цього документу король підтвердив збереження всіх давніх вільностей Війська Запорізького (в літературі отримала назву Зборівської угода). Умови, затвердженні в договорі можна розділити на кілька підгруп:

Церковне життя.

У пунктах вимог (стаття 3, 4, 5) зазначалось, щоб унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському, київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від константинопольського патріарха, всі церковні маєтності несправедливо забрані, повинні бути поверненні. Саме в декларації затверджувалось, що на найближчому сеймі буде обговорюватись з отцем митрополитом київським щодо знесення унії також щодо церковних маєтностей, які несправедливо були відібрані.

Козацькі вольності.

Вони мали бути збережені, а реєстр козаків зазнавав певних змін щодо чисельності (ще в 1625 р. під час повстання Жмайла за умовами Куруківського договору реєстр козаків було збільшено з 3 тисяч до 6 тисяч чоловік, а вже 1630 року після повстання очолюваного Федоровичем за Переяславською угодою цей реєстр було збільшено до 8 тисяч), за умовами Декларації ласки короля його милості дана на пункти прощення війська запорозького (стаття 2) реєстр встановлювався у 40 тисяч осіб, всі хто не потрапив до реєстру підлягали в маєтностях шляхетських – панам своїм, а все що діялося, усе то має бути забуто, і жоден пан не має чинити помсти і карання.

3. Територія.

¹⁸ Там само. – С.128

¹⁹ Там само. – С.129.

²⁰ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. –К.: Основи, 1996. – С.20.

Накреслені границі простору, за яким територія розташування козацького війська у пунктах вимог (стаття 2) означалось чітко міста і назви річок, тієї території, яка була під владою Б. Хмельницького, а в Декларації ласки короля (стаття 2) прийнято цей пункт до уваги. А саме місто Чигирин (стаття 3) при булаві війська запорозького має бути завжди.

4. Інше.

У статті 12 пунктів зазначено про те, що були відібрані незаконно в людей доми і вольності, все це повинно бути скасовано, а церкви, вольності, права спадкоємцям повинні бути поверненні. Нажаль, ці пункти в Декларації не розглянуто.

Б. Хмельницький і старшина вважали Зборівський акт двостороннім мирним договором, але король соромився своїх поступок козакам і опублікував угоду як односторонній акт. Пункти Зборівської угоди мають бути затверджені на найближчому сеймі.

Дмитро Дорошенко зазначав, що Зборівський трактат не відповідав фактичному успіхові козацької зброї, ані тим широким надіям, що їх мали народні українські маси, що з таким піднесенням вступили в цю війну.

У свою чергу Володимир Голобуцький²¹ акцентував увагу на тому, що Зборівський трактат не задовольнив ні українську, ні польську сторону. Не того домогались українські селяни, які приєдналися до повстання Хмельницького. Вони всі хотіли бути козаками, адже шляхта поверталась до своїх розорених маєтків і, зрозуміло, починала мститися селянам, вимагаючи від них повинності.

На думку Валерія Смоля та Валерія Степанкова, політичні наслідки Збаразько-Зборівської кампанії по-перше, засвідчили цілковиту невдачу намірів Б. Хмельницького домогтися створення незалежної соборної держави Війська Запорозького. Тут не дуже зрозумілим є твердження дослідників про “незалежність”, адже гетьман у всіх листах підписувався (Богдан Хмельницький, гетьман й. кор. м.). По-друге, продемонстрували ненадійність військово-політичного союзу з Кримом, адже наслідки виявилися найуспішнішими для Ханату, який домігся вигідного договору з Річчю Посполитою і став гарантом дотримання угоди між козаками і королем.

На підставі Зборівського трактату в межах Речі Посполитої утворювалася автономна область у межах теперішніх Київщини, Чернігівщини, Полтавщини й частини Поділля та Волині. Ця область знаходилась під управою козацького гетьмана й мала своє власне військо.

У своїй монографії про Богдана Хмельницького Іван Крип'якевич говорячи про результат зборівських перемовин²², вдало зазначив, що ці вимоги не відображали всіх прагнень Війська Запорізького і самого Б. Хмельницького, а мали компромісний характер. Не вдалось також залишити під владою всю територію українських земель – “по Львів, Холм і Галич”, як цього домагався Хмельницький. Для гетьмана Зборівська угода була лише тимчасовою домовленістю, а він намагався створити нову державну організацію на території козацької України.

Отже, проаналізувавши зміст Зборівського договору можна стверджувати, що вперше в історії взаємин між козаками і Річчю Посполитою у XVI–XVII ст. король та сейм визнали статус автономії підконтрольних козакам земель, що перебували в складі Речі Посполитої. Слід зазначити, що

²¹ Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. – Дніпропетровськ. – С.152.

²² Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.106.

у трьох воєводствах – Брацлавському, Київському і Чернігівському (козацька територія була значно обмежена, відлучено північно-західну частину Київського воєводства, забрано північну Сіверщину та частину Поділля і Волині) зберігався устрій, адміністративно-територіальний поділ (полково-сотенний), козацький суд, встановлювався 40-тисяний козацький реєстр тощо.

Серед Зборівських статей знаходились для обох сторін невігідні пункти: для короля – скасування церковної унії; для гетьмана – відновлення панщини для селянства та згода на повернення магнатів і шляхти у свої маєтки.

Історія Зборівського договору має чимало прогалин та неясних місць, початком яких став той факт, що Річ Посполита поспішила подати його у двох варіантах – для закордонного і внутрішнього повідомлення. Водночас цей договір став правовим актом, на основі якого Річ Посполита визнала автономію українських земель.

“Дипломатичні переговори” в так званому замкнутому “трикутнику” (Річ Посполита, татари та Богдан Хмельницький), полягала в тому, що король свідомо обрав хана як незалежного володаря, поставивши розв’язання козацького питання в залежність від характеру домовленості з Ісламом-Гіреєм. У такому перебігу подій був зацікавлений також Іслам-Гірей, оскільки отримував можливість стати арбітром у цих стосунках. Невипадково, що саме від нього, а не від гетьмана надійшов наказ про припинення битви і саме його візир, а не генеральний писар гетьмана виїхав на зустріч із канцлером для обговорення умов договору.

В українській історіографії більшість дослідників дотримувалося і продовжує дотримуватись тієї думки, що під Зборовим відбувався тиск та зрада хана, лише В’ячеслав Липинський та Іван Стороженко вважали, що жодної зради хана не було, і все вирішив Хмельницький. “Дипломатичний крок” Богдана Хмельницького виявився програшним.

OLGA GORBATIUK
UNIwersytet Kijowski im. Borysa Hrynczenki

Uгода zborowska jako "dyplomatyczny" krok Bohdana Chmielnickiego z 7-8 (17-18) sierpnia 1649 r. w ujęciu ukraińskiej historiografii

Słowa kluczowe:

Uгода Zborowska, Chanat Krymski, armia zaporoska, historiografia ukraińska

W artykule przedstawiono okoliczności w jakich doszło do podpisania ugody Zborowskiej 8 (18) VIII 1649 r.. Kwestia ta zajmowała już wielu historyków ukraińskich. W połowie sierpnia wrogie armie stanęły naprzeciwko sobie. Jan Kazimierz, za radą kanclerza Ossolińskiego, nawiązał rokowania z chanem krymskim Islam Gerejem. Okazał się on postacią decydującą dla rozwiązania konfliktu, ponieważ kierował się zasadą równowagi między przeciwnikami. Celem tej równowagi było zarazem dążenie Krymu, aby obie strony wyszły z konfliktu znacznie osłabione. Naciski chana zmusiły Chmielnickiego do przyłączenia się do rozmów oraz podpisania traktatu. To Islam Gerej był jedynym zwycięzcą tego starcia. Przeprowadzono następnie analizę postanowień ugody, w większości zgodnych z sugestiami Chmielnickiego. Część z nich budziła dalej zastrzeżenia jednej bądź drugiej strony. Punktem wyjścia dla tych rozbieżności było odmienne przedstawianie porozumienia. Dla Kozaków było ono układem dwóch stron, dla Rzeczypospolitej natomiast deklaracją królewską dla zbuntowanych poddanych. Zwrócono też uwagę jak ugoda zborowska oraz konkretne jej punkty były dotychczas oceniane przez kolejnych historyków ukraińskich, którzy zajmowali się tym problemem.

OLGA GORBATIUK
BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Ukrainian historiography approach to the Treaty of Zboriv as a Bohdan Khmelnytsky "diplomatic" step in 7-8 (17-18) August 1649

Key words:

Treaty of Zboriv, Crimean Khan, Zaporozhian Army, diversity of historiography attitude

This article presents one of the aspects of so-called diplomatic relations between Hetman Bogdan Hmelnyckyj and Polish Crown State – the Treaty of Zboriv signing. It is examined in three main measurements: in historical, diplomatic and historiographic one.

Author attempts to give the image of this Treaty signing context by the means of examination of international relations between B. Hmelnyckyj, King Jan Kazimierz and Crimean Khan Islam-Girej and stresses the key role of Crimean Khan in attaining armistice.

Providing the analysis of statements and significance of the Treaty for Zaporizhnia Army and according to given historiographic material, the interpretation diversity of the events of 1649 is followed up in different historiographic schools, corresponding to their seeing of the Treaty of Zboriv signing.